

alimara

COL·LECCIÓ IMAS

Innovació i Metodologia en Afers Socials

Núm. 68. Novembre 2023

ISSN: 2659-5273

Treball social comunitari

Serveis socials i treball comunitari: continuem a l'espera o sortim a la recerca de la comunitat?

Miquel Àngel Oliver Perelló

Treballador Social

Departament de Filosofia i Treball Social

Grup de recerca: Desigualtats, Gènere i Polítiques Públiques

Universitat de les Illes Balears

 IMAS
Departament de
Benestar Social
Consell de Mallorca

Universitat
de les Illes Balears

El contingut de la REVISTA ALIMARA de l'IMAS està subjecte a una llicència de Reconeixement-NoComercial_SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons

Resum

Si la intervenció social precisa de redefinicions permanents en un escenari de canvis constants com els que tenen lloc de manera accelerada a les nostres societats, aquest treball vol convidar a reflexionar al voltant del que és la consolidació d'un model "d'espera" en els serveis socials centrat de manera hegemònica en respostes individuals i de caràcter assistencialista, que a més s'accentuen en cada període de crisi, com s'ha pogut constatar en les més recents. Un model de resposta basat en la lògica de la demanda que n'evidencia la debilitat del treball comunitari i que té lloc en el marc d'un entorn on emergeixen també nombrosos discursos que, des d'àmbits distints, reivindiquen recuperar els valors lligats a la comunitat i l'enfocament comunitari en la intervenció social.

Paraules clau

Treball comunitari, serveis socials, enfocament individual, respostes assistencialistes

1. Introducció: treball comunitari i model hegemònic d'intervenció en els serveis socials

La consolidació d'un model hegemònic en els serveis socials que prioritza l'atenció a la demanda i que se centra a oferir respostes individuals, deixa escàs marge per al desenvolupament d'accions de caràcter preventiu. Les pràctiques centrades de forma hegemònica en l'enfocament individual conformen una realitat que ve generalment justificada per l'elevada pressió assistencial i la manca de professionals en els serveis, així com per una visió de la intervenció a curt termini que exigeix resultats immediats i dificulta poder dedicar un nombre més elevat de recursos a les intervencions de caràcter preventiu (Subirats, 2007; Jaraíz, 2011). Autors com Aguilar (2014) o Fantova (2008), per la seva banda, apunten també amb relació a aquesta situació la inadequada delimitació del camp dels serveis socials a Espanya i, amb això, la incertesa sobre el que correspon o no fer als i a les professionals d'aquests.

Sobre la potenciació progressiva del treball individual en la lògica d'uns serveis socials assistencialistes, autors com Ramos Feijóo (2005) recorden també que aquesta cal emmarcar-la dins del que en el seu moment foren les idees de modernització del conjunt de la societat espanyola vinculades amb les polítiques i maneres d'afrontament de les problemàtiques que es propugnaven des de la Unió Europea en el marc de la cultura tecnicista. El sistema de serveis socials, com a part de la societat –individualista– en què s'insereix, es troba influenciat pel conjunt de valors majoritaris d'aquesta, i, per tant, amb consonància amb ella, com ens recorda Vázquez Aguado (1999) quan afirma que "hi ha una íntima relació entre la disciplina i la societat en què es desenvolupa" (p. 93). En aquest sentit, cal tenir ben present que les intervencions desenvolupades des d'una mirada individualitzada a les persones per part de les institucions socials, no fan sinó reflectir una determinada visió de les relacions socials i de la condició ciutadana (Montero, 2012).

Ramos Feijóo (2005) assenyala també el desplaçament progressiu que s'ha anat produint des de pràctiques professionals cap a lògiques de gestió (p. 22), el qual ha comportat, de manera sistemàtica en la pràctica quotidiana, l'atenció prioritària de les demandes individuals per part de professionals. Aquestes se centren habitualment en la cobertura de necessitats bàsiques amb relació a les quals s'ofereixen respostes consistents en la gestió de prestacions des d'un enfocament administratiu que es dona en el marc de processos creixents de burocratització. En aquest escenari, per a Pastor (2004), les professionals es van adaptant a les estructures administratives, i canvien els plantejaments ideològics i la concepció sobre l'abordatge de les necessitats, la qual cosa acaba comportant la prevalença del que és individual per sobre del que és col·lectiu.

Tot i aquesta realitat, des de fa alguns anys, semblen ressorgir en les polítiques de benestar, des de l'àmbit acadèmic i per part de nous moviments socials, discursos que reivindiquen la importància de la comunitat i del que és comunitari com a resposta als efectes de la globalització i les dinàmiques individualistes de les modernes societats occidentals. També dins l'àmbit dels serveis socials, hi apareixen discursos que emfatitzen la necessitat de potenciar des d'aquests el treball comunitari, i que demanen, alhora, un replantejament de l'actual model que en modifiqui el caràcter assistencialista que, com assenyala Navarro (2000), fa que s'actui permanentment en clau d'emergència, la qual s'accentua amb cada període de crisi.

Navarro (2004) assenyala que l'allau de demandes a què es respon des de la gestió o l'assistencialisme és el que necessita un canvi en les respostes, i afirma que, en cas contrari, el que es garanteix és la perpetuïtat d'aquesta situació. Caro (2015), reflexionant també entorn d'aquesta visió individualitzadora –i paternalista– de la intervenció, l'emmarca dins del que anomena el paradigma activador. L'autora recorda com des d'aquest entorn s'atribueix a les persones la responsabilitat de les situacions i les propostes se centren, aleshores, en intervenir individualment per sobre del desenvolupament d'actuacions dirigides a modificar les condicions

estructurals. Davant d'aquest paradigma, Caro situa el paradigma reflexiu, que argumenta el caràcter estructural de l'exclusió i en responsabilitza la societat mateixa, la qual cosa comporta, a diferència de l'anterior, la realització de propostes consistents en potenciar la participació social emmarcada en els drets de ciutadania i en la introducció de modificacions substancials a diversos àmbits a escala institucional.

Si veus crítiques apuntaven la necessitat de canvis en el sistema de serveis socials i els seus modus de resposta, el treball de camp desenvolupat en la investigació duta a terme durant la pandèmia de la COVID-19, i que dona entre d'altres com a resultat també el present article, evidencià la necessitat d'adoptar una visió global dels problemes, la importància de la COMUNITAT en majúscules i de les petites comunitats de què tots i totes formam part, i que és ressaltada per diversos professionals al llarg del treball. En aquest context de pandèmia, es produeix, a més, el sorgiment a distints barris d'iniciatives ciutadanes de solidaritat, suport comunitari i de revitalització del teixit social, com a mode de resposta alternatiu que situa el que és relacional com a eix orientador de les seves accions i que contribueix, entenem, als qüestionaments i reflexions de les professionals que enfronten les problemàtiques derivades del context de crisi.

2. Metodologia

El present article forma part d'una investigació més àmplia desenvolupada des d'una metodologia qualitativa, que analitza, fonamentalment a partir de l'anàlisi documental i la realització d'entrevistes en profunditat, el treball comunitari que es realitza des de la pràctica professional a la ciutat de Palma. L'article, que recull algunes de les reflexions realitzades per professionals dels serveis socials i d'altres àmbits de l'administració, de les entitats del tercer sector d'acció social, així com de part de membres de la ciutadania organitzada, proposa reflexionar sobre el *modus* de resposta que fins ara ha estat hegemònic en els serveis socials i envers el lloc que dins d'aquest ocupa el treball comunitari. El treball de camp es va dur a terme en el context de pandèmia de la COVID-19, entre els mesos de febrer i novembre de 2020.

3. Serveis socials i crisi: intervenció social en el context de pandèmia de la COVID-19

La primera gran crisi social i econòmica de l'actual segle que s'inicià el 2008 ja ens advertia del risc que l'assistencialisme debilitàs l'enfocament comunitari i preventiu, i des de diferents discursos s'assenyalava la necessitat, en contextos de crisi, d'equilibrar l'activitat assistencial amb

la preventiva i la promoció social, com un dels grans reptes del moment en els serveis socials. La més recent crisi, ocorreguda a conseqüència de la pandèmia de la COVID-19, en un escenari on en determinats territoris s'havia produït un tímid impuls al treball comunitari per part de l'administració, tornà a posar de manifest per part del sistema les mateixes dificultats per a aconseguir avanços significatius que ja s'havien evidenciat en moments anteriors.

Durant la pandèmia, es van generalitzar les situacions de col·lapse als serveis socials de l'administració pública en un context en què es produeix un augment significatiu de la pressió assistencial cap a professionals dels serveis, que respondran majoritàriament amb actuacions a escala individual i de caràcter assistencialista per a donar cobertura a les necessitats bàsiques de les persones deixant de banda objectius vinculats al que és relacional. Si bé és cert que durant la pandèmia es va produir un augment molt significatiu de les demandes d'ajuda per a la cobertura de necessitats bàsiques, la realitat va evidenciar també un altre tipus de dificultats que no es podien resoldre des de l'enfocament individual i la gestió de prestacions econòmiques, i que varen reconèixer tant professionals de l'administració com membres de la ciutadania organitzada:

En aquests moments, l'encàrrec que tenim és la cobertura de necessitats bàsiques [...]. Nosaltres tot el que ara feim és gestió, gestió, gestió [...]. no tenim temps per a la calidesa, per a escoltar, per com ho vius, anam a la immediatesa, a la cobertura (professional dels serveis socials de l'administració local).

Amb la COVID ara hi ha necessitats materials, però també hi ha altres tipus de necessitats [...]. Nosaltres ens anarem a oferir als serveis socials per a les coses que no poguessin cobrir, i ens varen dir que el que menys podien fer ells en aquells moments era donar a la gent suport emocional; no tenien temps. Només, deien, podem resoldre l'ajuda econòmica (membre de moviment ciutadà).

Durant la pandèmia, professionals dels serveis socials respongueren d'acord amb l'encàrrec institucional, que coincideix amb el que, per altra banda, era habitual, i que se situa en línia del que manifesta Jaraíz (2011) de «resoldre els problemes ràpid, mostrar resultats, nombres», idea que reforça la visió que tenen els ciutadans dels serveis socials del barri «com a centres de gestió de recursos on hi ha unes treballadores socials que gestionen ajudes» (p. 207). Representen, aquestes, un tipus de respostes que s'ofereixen com a mecanisme palliatiu, sense possibilitat de transformació des d'aquestes de les estructures que generen les situacions de dificultat (Quintanilla, 2013). La generalització d'aquest tipus de resposta, a la vegada, comporta entre les professionals sentiments de frustració, tensions i situacions de malestar que ens remetent a les reflexions que, entre d'altres, realitza Montañó (2007) quan recorda que la intervenció social de les professionals dels serveis socials es desenvolupa en espais de tensió i contradicció, entre la seva funcionalitat amb la reproducció del sistema, per una banda, i la defensa dels drets, per l'altra.

Si bé el desenvolupament de pràctiques assistencialistes que s'estén durant el període de pandèmia no representa cap novetat en relació amb un dels modus de resposta habitual dels serveis socials, en què la ciutadania «ha quedat com a receptora d'ajudes i no com a subjecte actiu per a la transformació social» (Morin y Blanco, 2022), la dedicació exclusiva de les professionals de l'administració a tasques de gestió va potenciar una visió crítica de l'encàrrec institucional, i fonamentalment, sobre les pròpies funcions de les professionals que actuaren únicament com a gestores de recursos:

Haviem avançat en el tema comunitari i ara queda molt paralitzat amb el tema de la COVID [...]. Som, una altra vegada, en el model assistencial de pagar menjars, medicaments..., tornam una altra vegada a això» (professional dels serveis socials de l'administració local).

Els discursos d'algunes professionals entrevistades ens remeten a les anàlisis que realitza Girela (2017), quan afirma que les intervencions de caràcter assistencialista en territoris amb un elevat volum de demandes acaben generant, a més de relacions de dependència per part de la població, frustració entre les professionals. Si Healy (2001) feia referència fa més de dues dècades a la simplificació de les funcions de les i dels treballadors socials en la mesura que el seu paper s'havia anat reduint a la gestió dels casos de les persones usuàries dels serveis, Girela mateixa (2017), en una línia similar, afirma que la realitat dels i les professionals de treball social actualment és la de veure reduïdes les seves funcions «a la gestió de recursos i prestacions en detriment d'actuacions professionals vinculades amb la promoció, sensibilització i la conscienciació» (p. 101). Sobre aquesta realitat, que fins ara ha caracteritzat el sistema de serveis socials pràcticament des dels seus inicis, Aguilar (2014), per la seva banda, apunta que el sistema, en qualsevol cas, tampoc està concebut per a alguna cosa gaire diferent.

En el cas dels serveis socials, el període de pandèmia recent ha servit per a evidenciar, d'una banda, com està d'arrelat el caràcter assistencial del sistema. Per altra banda, els *modus* de resposta impregnats dels aspectes que van caracteritzar el treball social espanyol des dels seus inicis ens han servit per a reforçar la idea que el procés modernitzador dels serveis socials a què es fa referència habitualment no ha aconseguit introduir canvis significatius en aquest sentit. Més aviat, ha aportat una progressiva burocratització i una reducció dels temps de què disposen les professionals per a les tasques d'acompanyament i el desenvolupament d'actuacions de caràcter preventiu.

En aquest sentit, el context de pandèmia, que evidencià els processos d'interdependència, podria semblar idoni per a potenciar des dels serveis socials un treball comunitari que reforçàs els llaços comunitaris en els barris, especialment necessari a l'entorn urbà, i una oportunitat perquè, en línia amb el que assenyala Bustos (2017), les institucions abandonassin el tancament institucional per sortir a la trobada de la comunitat. Si bé aquesta oportunitat es va perdre, perquè la dinàmica amb la qual fins ara els serveis socials responien de forma majoritària impossibilitava una

resposta diferent de la que es va donar, sí que ha suposat accentuar algunes reflexions crítiques, ja no sols sobre el model de resposta, sinó sobre les funcions mateixes de les professionals. Entre les veus crítiques de les persones entrevistades, s'assenyala aquesta oportunitat que podia haver representat la pandèmia per a potenciar canvis en el model d'intervenció que fan també referència a les actuacions desenvolupades durant la COVID-19 per part de la societat civil:

Hi ha una població amb unes necessitats, sense possibilitat de relacionar-se, que potser era un moment clau per a poder fer xarxes de suport [...]. Possiblement, era un moment per a donar suport, i això s'ha desaprofitat (professional dels serveis socials de l'administració local).

Crec que el que es fa és una errada [...]. Cada dia veim més que el que funciona són les xarxes d'ajuda mútua, el veïnat que et cuida. Amb el confinament, el que ha funcionat han estat les xarxes ciutadanes, de veïnats (professional de centre de salut).

En el cas de Palma, en el context de la COVID-19, hi destacà el sorgiment de forma espontània de diferents xarxes de solidaritat i ajuda mútua, entre d'elles, la Xarxa de Suport Mutu Mallorca, que va arribar a assolir una trentena de barris de la ciutat, i que conformà una xarxa de proximitat amb una estructura horitzontal de funcionament a través de la qual veïns i veïnes van oferir diversos tipus de suport als barris. Aquestes xarxes de solidaritat configuren iniciatives ciutadanes que representen, en línia amb el que assenyalava dècades enrere Harvey (1977), una important font de resistència i solidaritat davant de relacions humanes mercantilitzades i contribueixen, també, a la reflexió crítica de professionals sobre la generalització de les respostes institucionals i les seves pròpies funcions com a part del sistema.

En aquest mateix escenari, per altra banda, i amb l'objectiu prioritari de mantenir el vincle amb les persones que participaven de les diferents accions que s'havien desenvolupat, la resposta d'algunes entitats del Tercer Sector d'Acció Social (TSAS), va ser la d'adaptar les activitats grupals i comunitàries que s'anaven realitzant a través de diferents mitjans i estratègies. La ràpida adaptació en l'ús de les noves tecnologies per part de les entitats, dotades de més flexibilitat i autonomia de funcionament que l'administració, en va reforçar també el paper en el context de pandèmia:

Nosaltres, el primer que vàrem fer va ser intentar donar continuïtat a totes les accions via telemàtica, videocridades i donar continuïtat [a la tasca] en la mesura de les possibilitats (responsable d'entitat del TSAS).

Els límits d'aquest article impedeixen abordar la qüestió referida a l'ús de les noves tecnologies en la intervenció social i la seva importància en el context de pandèmia, però sí que podem deixar constància com a resultat del treball de camp realitzat, de les dificultats reconegudes per diferents professionals de l'administració que fan referència a la inadequació dels instruments o directament a l'absència d'aquests:

No tenim ni una eina que tingui a veure amb les noves tecnologies [...]. Un Facebook, un Instagram... res. A escala de centre no podem tenir res (cap de sector de centre municipal de serveis socials).

Les manifestacions realitzades reflecteixen, en qualsevol cas, la manca d'adaptació dels serveis socials de l'administració als canvis que s'han anat produint a la societat, i que, en situacions com la viscuda durant la pandèmia, en van condicionar l'actuació i representaren importants límits en la resposta professional.

4. El treball comunitari en el sistema de serveis socials: utopia o repte a assolir?

Professionals pertanyents a l'administració local ressalten la importància del treball comunitari en els barris i els seus beneficis, i assenyalen aspectes concrets com el canvi que des d'aquest es produeix en les relacions professional-persona usuària dels serveis socials. En aquest sentit, destaquen, des de l'horitzontalitat de les relacions que s'estableixen en el treball comunitari, l'empoderament de les persones i la potenciació de la seva autonomia:

A Son Gotleu, la relació de la població amb serveis socials és molt característica [...]. Abans de la pandèmia, es va potenciar molt el que és comunitari, perquè canviem el tipus de relacions amb les persones (treballadora social del centre municipal de serveis socials).

Renes et al. (2007), reflexionant sobre les relacions professionals–persones usuàries dels serveis socials, recorden l'asimetria existent entre «intervingut i intervinent», i vinculen el concepte d'intervenció amb la idea de «poder» exercit des d'unes professions que atorguen, com recorda Pelegrí (2018), uns rols i uns estatus a qui les exerceixen, i que suposen l'adopció d'unes determinades formes en les relacions que aquestes estableixen.

Si autors com Hernández (2009) o Llobet (2004) es referien al treball comunitari com un instrument eficaç per a alleugerir la pressió assistencial que caracteritza el sistema de serveis socials, el primer es manté amb el pas dels anys i els esdeveniments, en una posició de debilitat institucional en un context de pèrdua progressiva del que és relacional en la intervenció social. Tot i els beneficis del treball comunitari i de les seves necessitats posats també de manifest a través del desenvolupament d'iniciatives ciutadanes, el context de la COVID-19 ha evidenciat el lloc residual que ocupa el treball comunitari dins els serveis socials en relació amb el conjunt de prioritats de les institucions. La seva realització queda supeditada a factors com la pressió assistencial, les necessitats i exigències que requereix el treball individual i l'atenció de les

demandes formulades per part de la població, i fonamentalment, de les prioritats que s'estableixen des de l'encàrrec institucional mateix.

En aquest sentit, la pandèmia ens sembla, en línia amb alguns dels discursos realitzats com anunciàvem anteriorment, una oportunitat –perduda?– per a repensar el model actual i l'organització de l'atenció primària en els serveis socials perquè, una vegada superada la fase aguda de la COVID-19, s'introduïssin canvis en el model d'intervenció que fessin possible un treball comunitari que es defineix, en línia amb Pastor (2004), pel seu caràcter preventiu, la potenciació del sentiment de pertinença de les persones i el foment de les xarxes d'ajuda als diferents espais. Si com recorda Putnam (2002) en el seu llibre *Solo en la bolera*, les xarxes veïnals des de la col·laboració faciliten l'afrontament de dificultats d'una comunitat i suposen una millora de les condicions de vida d'aquesta, l'actor a qui principalment li correspon l'impuls d'aquestes xarxes des de l'administració local són els serveis socials des del seu paper, com assenyala Marchioni (2001), de referents que són al territori. En aquest sentit, reivindicam un treball comunitari desvinculat de la visió idealitzada de la comunitat tradicional, que entroncat en la realitat que ens envolta, impulsi la cooperació i solidaritat a través d'aliances amb l'actual diversitat d'agents del territori i que representi també una oportunitat per a abandonar la dependència institucional que es genera habitualment des d'una intervenció professional desenvolupada des del «model d'expert», que no facilita l'emancipació ni la participació de les persones en els processos que es duen a terme.

Avui en dia, són nombroses les opinions sobre la incapacitat per a oferir únicament des del sistema institucional, respostes eficaces a les diverses situacions de dificultat que es presenten en els territoris, però la col·laboració des d'aquest amb la societat organitzada a través d'associacions o moviments socials, continua constituint una utopia, i enllà on es dona, una excepció. L'existència hegemònica d'un «model d'espera» en els serveis socials, amb escàs pes de l'enfocament comunitari i preventiu i en què molts dels que haurien de ser drets bàsics encara no han arribat, ha significat, amb la recent crisi, una accentuació de l'enfocament assistencialista que contempla de manera molt residual la participació de les persones usuàries, contràriament al que afirmen Morin y Blanco (2022), quan defensen que la millora d'una comunitat en contextos de dificultat passa precisament per a plantejar processos participatius i de transformació.

La participació de les persones dins dels processos d'intervenció forma part, habitualment, més dels discursos teòrics que de la pràctica real. Al respecte, cal fer una profunda reflexió i analitzar si el que pretenem és una participació activa i escollida de manera autònoma per part de les persones, o un consum passiu per part d'aquestes de programes o serveis dissenyats per professionals al marge de les persones afectades. Probablement, la majoria de professionals desitgen que les persones usuàries dels serveis socials siguin subjectes actius i no simples persones perceptores d'ajudes socials, però encara necessitam desenvolupar instruments adequats –de què no disposam– que possibilitin que es doni una participació real.

Els diferents aspectes anomenats fins ara representen factors crítics del nostre model de serveis socials i representen també reptes sobre els quals es reflexiona en diferents espais i que cal més que mai que siguin compartits entre diferents agents: professionals i responsables dels serveis socials –de l'administració i del TSAS– persones investigadores del món acadèmic, però també amb membres d'associacions i moviments socials de caràcter local. Al fil de tot això, ens demanam si parlem de reptes o d'utopies, però, al final, tal vegada això és el menys important, perquè si només del segon es tracta, cal recordar el que respecte a les utopies deia Eduardo Galeano: «Aquestes almenys ens serveixen per continuar caminant cap a elles».

5. Conclusions

L'hegemonia d'un model de resposta individual justificat normalment per la pressió de la demanda que s'exerceix sobre les professionals dels serveis socials, comporta, en molts casos, la necessitat d'oferir respostes «d'urgència», centrades en alternatives que no prioritzen l'entorn ni les seves potencialitats, de caràcter generalment assistencialista, escassament preventives i encara poc obertes a la participació ciutadana, aspecte essencial en la proposta d'una dimensió comunitària de la intervenció.

Des dels serveis socials és evident la necessitat de dur a terme la funció assistencial i de garantir entre d'altres, la cobertura de les necessitats bàsiques de les persones, però aquesta actuació ha de fer alhora possible que la funció de les professionals no es vegin limitades cada cop més a aquest encàrrec. Des de l'àmbit institucional, cal en aquest sentit un reconeixement del treball comunitari que permeti que la dedicació de les professionals no depengui de voluntats personals. Cal avançar prioritant les tasques d'acompanyament a les persones per sobre dels temps dedicats a la «gestió», i avançar en la participació d'aquestes en els processos més enllà del seu paper com a simples destinatàries de les accions. La participació ciutadana és un dels eixos del treball comunitari a través del qual, com a mètode d'intervenció, s'aspira que els ciutadans se sentin part d'una comunitat, d'un territori, d'un barri.

En aquest sentit, cal potenciar una intervenció comunitària «que prioritzi la recerca sobre l'espera» en línia del que deia Subirats (2007), com a alternativa al model hegemònic de resposta actual, que potencii les relacions de les persones amb el seu entorn des de la seva consideració, no com a individus, sinó com a membres d'una comunitat. L'impuls del treball comunitari pot ser, també, una oportunitat perquè el que és individual deixi d'estar permanentment per sobre del que és col·lectiu, des d'estratègies que plantegin com a essencial el protagonisme de les persones com a subjectes principals d'una intervenció transformadora que reforci els vincles relacionals i la reconstrucció del teixit social des de la lògica de la inclusió, i des d'un clar compromís polític i institucional.

Les situacions d'exclusió a les societats globalitzades van molt més enllà de la pobresa econòmica. Amaguen altres tipus de factors i problemàtiques que molt bé coneixen les professionals dels serveis socials: la solitud, l'aïllament i el desarrelament, l'absència de relacions afectives, les dificultats de comunicació, la pèrdua de confiança i d'autoestima, la manca d'expectatives en la millora de les situacions... Aquestes no es poden abordar sinó és des de respostes col·lectives i estratègies potenciadores de les capacitats de la persona i l'entorn, generant espais de relació que potenciïn els vincles i el sorgiment de xarxes de solidaritat i d'ajuda mútua en l'àmbit local.

Referències bibliogràfiques

- Aguilar Hendrickson, M. (2014). Apuntes para un replanteamiento de los servicios sociales en España. A F. FOESSA (Ed.), *VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014*.
- Barbero, J. M., i Cortès, F. (2005). *Trabajo Comunitario, organización y desarrollo social*. Alianza Editorial.
- Bustos, L. A. (2017). La intervención comunitaria en problemáticas sociales complejas: Experiencias del Programa Inaun. *Margen: Revista de Trabajo Social y Ciencias Sociales*, 86, 10. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6135424>
- Caro Blanco, F. (2015). *La inserción por el empleo de colectivos vulnerables: Discursos y Estrategias de los Agentes de Inserción en un contexto de crisis*. Tesis doctoral, Universidad Pública de Navarra.
- Fantova, F. (2008). Sistemas públicos de servicios sociales Nuevos derechos, nuevas respuestas. Cuadernos Deusto de Derechos Humanos, 49. Instituto de Derechos Humanos Pedro Arrupe, Universidad de Deusto. <http://www.deusto-publicaciones.es/deusto/pdfs/cuadernosdcho/cuadernosdcho49.pdf>
- Girela Rejón, B. (2017). El Trabajo Social y los Servicios Sociales en España: el precio del neoliberalismo. *Reidocrea*, 6(9), 95-104. Universidad de Granada. <http://hdl.handle.net/10481/45112>
- Harvey, D. (1977). *Urbanismo y desigualdad social*. Siglo XXI editores.
- Healy, K. (2001). *Trabajo Social: perspectivas contemporáneas*. Ediciones Morata.
- Hernández Aristu, J. (2009). *Trabajo Social comunitario en la sociedad individualizada*. Nau llibres.
- Jaraíz Arroyo, G. (2011). *Intervención social. Barrio y servicios sociales comunitarios*. Cáritas. F. FOESSA.
- Llobet Estany, M. (2004). El Trabajo Social Comunitario como una oportunidad y estrategia para poder re-pensar, trans-formar y co-construir la organización de la atención primaria en Servicios Sociales. *Servicios Sociales Y Política Social*, 66, 63-76.
- Montaño, C. (2007). *Trabajo social e intervención: la politización de la acción profesional*. <https://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/pela/pl-000360.pdf>

- Montero Rivas, M. (2012). El Concepto de Intervención Social desde una Perspectiva Psicológico-Comunitaria. *Patrimonio: Economía cultural y educación para la paz*, 1(1), 54-76. Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM).
<http://mec-edupaz.unam.mx/index.php/mecedupaz/article/view/30702/28480>
- Morin Ramirez, L., & Blanco Roca, M. L. (2022). Escenarios y estrategias para promover con eficacia el trabajo comunitario en tiempos de asistencialismo. *Servicios Sociales y Política Social*, 127, 117-130. <https://www.serviciosocialesypoliticassocial.com/-109>
- Navarro Pedreño, S. (2000). Contra los puentes levadizos: la formación de trabajadores sociales en clave comunitaria. *Cuadernos de Trabajo Social*, 13, 183-202. Universidad Complutense.
<https://revistas.ucm.es/index.php/CUTS/article/view/CUTS0000110183A/8058>
- Navarro Pedreño, S. (2004). *Redes sociales y construcción comunitaria. Creando (con)textos para una acción social ecológica*. Editorial CSS.
- Pastor Seller, E. (2004). *Trabajo Social Comunitario*. Editorial DM.
- Pelegri Viaña, X. (2018). Repensant el poder dels professionals del treball social. *Revista de Treball Social*, 212, 31-46. <https://www.revistarts.com/article/repensant-el-poder-dels-professionals-del-treball-social>
- Quintanilla Guerrero, O. D. (2013). Factores sociohistóricos que configuran los sentidos y significados de la intervención social. *Revista Trabajo Social*, 15, 183-197. Universidad Nacional de Colombia. <https://revistas.unal.edu.co/index.php/tsocial/article/view/42584>
- Ramos Feijóo, C. (2005). A vueltas con el enfoque comunitario. A E. Guillén (comp.), *Sobre problemas y respuestas sociales*, 247-273. Hacer editorial.
- Renes Ayala, V., Fuentes Rey, P., Ruiz Ballesteros, E., i Jaraíz Arroyo, G. (2007). Realidad, pensamiento e intervención social. *Documentación Social*, 145, 11-36.
<https://rio.upo.es/xmlui/handle/10433/2755>
- Subirats Humet, J. (Dir.) (2007). *Los Servicios Sociales de Atención Primaria ante el cambio social*. Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- Vázquez Aguado, A. (1999). Relaciones entre Trabajo Social y Sociedad. *Cuadernos de Trabajo Social*, 12, 93-106. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=282744>